

METODOLOGICZNE PROBLEMY REKONSTRUKCJI TEKSTOWEJ NA PRZYKŁADZIE PROTOTEKSTU STARORUSKIEGO GRAFFITI

Przedmiotem rozważań autora są metodologiczne problemy problem rekonstrukcji dyskursu religijnego za pomocą metod językoznawczych. Artykuł poświęcony jest analizie fragmentu staroruskiego tekstu cerkiewnego. Celem pracy jest skonfrontowanie teoretycznych materiałów z analizą konkretnego tekstu oraz procesu jego transformacji.

Słowa kluczowe: dyskurs, rekonstrukcja tekstowa, intertekstualność, literatura staroruska, mitologia słowiańska.

The author focuses on the methodological problems of reconstruction of the mythological discourse on the way of paleolinguistic research. Article is centered on the reconstruction of fragment of a Proto-Slavic text on the basis of Old-Russian homiletic and paranetic literature. The article aim to use and examine theoretical ideas of this branch of linguistic in a practical research of text and its transformations.

Keywords: discourse, textual reconstruction, intertextuality, slavistics, Old-Russian literature, Slavic mythology.

„Rekonstrukcja tekstów prasłowiańskich należy do zadań trudniejszych niż tekstologiczne badania nad zachowanymi zabytkami literackimi i innymi źródłami pisanymi, nie ma bowiem do dyspozycji bezpośrednich przekazów tekstów i musi korzystać z danych późniejszych, poważnie zniekształconych przez wpływ przemian społeczno-gospodarczych, a także wpływy zewnętrzne (zwłaszcza chrześcijaństwa)” – pisał przed laty Jan Powierski¹, recenzując jedną z ważniejszych prac na temat rekonstrukcji tekstowej autorstwa znanych lingwistów W.W. Iwanowa i W.N. Toporowa, i słowa te pozostają wciąż aktualne.

Mimo że u Słowian, jak wiadomo, nie zachował się żaden własny zbiór tekstów mitycznych, istnieje rozwinięty kierunek badań, poświęconych ich rekonstrukcji za pomocą metody porównawczej i elementów analizy strukturalnej. W tym kierunku mieszczą się prace przede wszystkim wspomnianych W.W. Iwanowa i W.N. Toporowa², a także R. Katičića³ i niektórych innych autorów. Zastosowali oni do rekonstrukcji pogańskich tekstów sakralnych oryginalną metodę, opartą na założeniach językoznawstwa porównawczego. Ich analizy przynoszą hipotetyczne rekonstrukcje fragmentów tekstów mitycznych (ros. основной миф, niem. urslawischer sakraler Dichtung), w tym przede wszystkim dwóch cyklów: „mitu podstawowego” o walce Gromowładcy z chłonicznym przeciwnikiem (Żmijem, Smokiem, Welesem), oraz „mitu płodności” o śmierci i zmartwychwstaniu męskiego bóstwa urodzaju i boskim rodzeństwie. Istotą owych rekonstrukcji jest ekwiwalencja między wyrażeniami w różnych tekstach przekazów folklorystycznych, nie tylko pomiędzy poszczególnymi słowami, ale przede wszystkim także między zwrotami, zdaniami albo związkami wyrazowymi w wielu różnych językach spokrewnionych genetycznie – jako jednostkami ujawniającymi w toku analizy relacje typologiczne i genetyczne (odzwierciedlające się głównie na poziomie etymologii). Odtwarzane hipotetycznie na podstawie porównania ich domniemanych wariantów w poszczególnych językach formy prajęzyka ujawniają się bowiem – zakłada się zgodnie z tym podejściem – i w etymologii, i na poziomie tekstu, a różnica polega jedynie na wielkości porównywanych i rekonstruowanych jednostek.

Przejsie od etymologizowania leksyki do rekonstrukcji fragmentów tekstów, a więc od badań na poziomie leksykalno-semantycznym do badań na poziomie tekstu, opierające się na założeniu istnienia w nim relacji syntagmatyczno-paradygmatycznych nie dla wszystkich badaczy było do przyjęcia. Dopiero stosunkowo niedawno wyczerpujące teoretyczne uzasadnienie znalazła rekonstrukcja tekstowa w językoznawstwie indoeuropejskim, oparta jednak przede wszystkim na studiach porównawczych istniejących tradycji indoeuropejskich, nie zaś – rekonstrukcji tekstów niepoświadczonych⁴.

1 Powierski 1977: 305.

2 Zob. przede wszystkim Иванов, Топоров 1974; Топоров 1998.

3 Katičić 2010.

4 Obszerne omówienie teorii rekonstrukcji tekstowej oraz aktualnego stanu badań znajduje się w pracy: Matasović 1996: 57-96.

W niniejszej pracy przeanalizowano pod kątem możliwości rekonstrukcji zaginionego pogańskiego tekstu sakralnego fragment chrześcijańskiego dyskursu religijnego z wczesnego średniowiecza (teksty cerkiewne), zawierający frazy zaczerpnięte – najprawdopodobniej – z ówczesnego dyskursu pogańskiego. Jako że dane są fragmenty pierwotnego tekstu, który uległ tylko nieznacznemu zniekształceniu, etap rekonstrukcji jawi się zasadniczo inaczej niż w pracach wymienionego kierunku badań, przez co tekst ten umożliwia weryfikację założeń tradycyjnie przyjmowanych w tego rodzaju studiach.

Niniejszy artykuł dotyczy problematyki metodologii rekonstrukcji tekstów tworzących dyskurs mityczny i kwestii możliwości ich rekonstrukcji w przypadku szczątkowo zachowanych przekazów pisanych bądź ich całkowitego braku. Problemowi temu – rekonstrukcji tekstu, dyskursu, fragmentów tradycji poetyckiej etc. – poświęcono w literaturze slawistycznej (i indoeuropeistyce) dość dużą ilość publikacji⁵, nadal jednak rekonstrukcja tekstowa jako odrębna dziedzina badań wydaje się być w fazie początkowej rozwoju, a szereg jej dokonań wciąż budzi wątpliwości, przede wszystkim natury metodologicznej i krytycznej⁶. Problem rekonstrukcji fragmentu tekstu omówiony zostanie na materiale słowiańskim – jak tekst do analizy wybrano bowiem szerzej nieznaną w literaturze naukowej zapis staroruskiego graffiti o ewidentnych cechach cytatu negowanego, dzięki czemu możliwe jest ujęcie problematyki metody rekonstrukcji z zupełnie innej perspektywy niż to miało na ogół miejsce w dotychczasowej slawistycznej literaturze naukowej, koncentrującej się na odtworzeniu tekstów niepoświadczonych, przede wszystkim jednak umożliwia skonfrontowanie teoretycznych założeń tych badań z konkretno-materiałową analizą tekstu i jego (odtworzanego) prototekstu.

Na marginesie studiów nad kulturą średniowiecznej Rusi sytuuje się jak dotąd zagadnienie utrwalenia się elementów ówczesnego dyskursu pogańskiego w piśmiennictwie cerkiewnym w okresie tzw. dwójwiary. Jedynym dotychczas odkrytym i wielokrotnie w literaturze zagadnienia przywoływanym zapisem tego rodzaju jest staroruski komentarz do tekstu homilii z XV-XVI w., zatytułowany „О вдуновении духа въ человека”, znany jako bezprecedensowy przykład zacytowania autentycznej pogańskiej wypowiedzi z czasów przeżywania się pogaństwa na Rusi i urywek mitu antropogenicznego. Polemizuje on z niekanonicznymi poglądami na temat pochodzenia duszy człowieka. Podając teologiczną wykładnię, przytacza jednocześnie – negując je – treść ludowego (jak domyślają się badacze) wierzenia. Do niedawna był to zapis unikalny. Innym z zachowanych fragmentów tego okazuje się (częściowo zrekonstruowany) fragment graffiti z XII wieku, odnalezionego na ścianie cerkwi w Nowogrodzie Wielkim. „Чрезвычайно интересным отголоском этих теологических споров – пишет В. Рыбаков, który upowszechnił informację o tym zabytku – о том, кто именно управляет миром, является граффито XII в. в новгородском Софийском соборе, опубликованное В. Н. Щепкиным. Надпись плохо сохранилась, но даже из уцелевших фрагментов ясно, что речь идет об отношении беса к небу, к ведру и к грозовому потрясению облаков. Ясно и то, что рассуждения о возможностях беса завершены вполне канонической концовкой: автор надписи, ссылаясь на чей-то авторитет (кто-то "рече"), утверждает первенство бога”⁷. Fragment ten, po dodatkowym uzupełnieniu o prawdopodobny pierwszy człon tekstu, brzmi następująco:

(ТО ТИ НЕ ВЕ)ЛЕ БЕСЪ N(Е)БО ... N ... РАЗВЕДРЪ (НА[?])Д (ВО)ЗДО(УХИ)
...ПОТРЯСОШЯ ОБЛАЦИ РЕЧЕ Б(ОГ)Ъ ТО СТЪВОРИ⁸

Tekst ten przypomina inne, podobne miejsca w literaturze cerkiewnej, dotyczące problemu dwójwiary i związane z polemiką doktrynalną z „niekanonicznymi” poglądami i herezjami (w teologii jako herezję, czyli odstępstwo od prawdziwej wiary, rozumiano także religię animistyczną, nie uznającą Objawienia). Teksty paralelne, jak np. „то ти не родъ, ... всем бо эсть творецъ Богъ, а не родъ” (Mansikka 1922: 306) czy „огонь также творение Божие, а не Богъ сварогъ” (Филарет 1865: 70), pozwalają założyć, że także ten zbudowany był według takiego samego modelu transformacji, który w prosty sposób można by przedstawić następująco: prototekst *’X’ ROBI ‘Y’ →transformacja składniowa →tekst ‘X’ NIE ROBI ‘Y’ Z ROBI ‘Y’, i odtworzyć z dość dużym stopniem prawdopodobieństwa brakującą początkową frazę „ТО ТИ НЕ ВЕЛЕ...”.

Wartość poznawcza tego zabytku polega przede wszystkim na tym, że rozbiór filologiczny ujawnia ówczesny potoczny dyskurs wierzeniowy (czy mitologiczny) jako jeden z głównych składników treści. Nie sposób przy tym zgodzić się z B. Rybakowem, że tekst ten dotyczy polemiki z koncepcjami bogomilskimi, o czym miałyby świadczyć mitonim *bēsъ. O tym, że jest to dyskurs nie chrześcijański

5 M.in. Watkins 1995; Simms 2003.

6 Por. np. Трубачев 2002: 427.

7 Рыбаков 1987: 687.

8 Рыбаков, op. cit.

(choćby sekciarski), a pogański, wydaje się świadczyć kontekst znaleziska. Nowogród, jak wiadomo, był w XII wieku miejscem reakcji pogańskiej i rozruchów wywoływanych przez wołchwów. Dodatkowo, jako główny – obok Kijowa – dawny ośrodek kultu Peruna na Rusi sprzyjał zachowywaniu się pamięci o przedchrześcijańskich kultach również ze względu na stosunkowo niedawną tradycję chrześcijaństwa na tych terenach. Ponieważ fragmenty dyskursu pogańskiego zostały włączone tu jako intertekst do tekstu cerkiewnego na zasadzie negacji, jego rekonstrukcja powinna okazać się możliwa za pomocą odpowiedniej transformacji składniowej i semantycznej, a hipotetyczny prototekst można zapisać w postaci następujących formuł (rekonstruowanych hipotetycznie dla stanu [późno]prasłowiańskiego):

*běšъ (Subj.) & *potręsti (Praedic.) & *obvolkъ (Obj.)
 *běšъ (Subj.) & *veliti (Praedic.) & nebo & orzvedrъ (Obj.) & *nad *vъzduxъ (Loc.)

co stanowiłoby rozwinięcie i narratywizację (werbalizację) struktury semantycznej odpowiednich pojęć-stereotypów jako jednostek obrazu świata, możliwych do zapisania w postaci siatki semantycznej (tzw. faset):

(nazwa) *běšъ & (kolekcja) *nebo & orzvedrъ & (agent) *potręsti & (part.) *obvolkъ & (lokaliz.) *nad *vъzduxъ

Tak odtworzony fragment tekstu i systemu semantycznego (czy pojęciowego), który mógłby go wygenerować, wymaga jednak pewnego sprecyzowania, jako właściwy dla dyskursu chrześcijańskiego, o czym świadczy obecność mitonimu *běšъ. W dyskursie pogańskim prawdopodobnie w tym kontekście pojawił się któryś ze znanych ze źródeł staroruskich teonimów, określających bóstwa, istoty mitologiczne wyższego rzędu. Spośród nich co najmniej kilka (srus. Перунъ, Мокошь, Стрибогъ) w toku analizy semantycznej wykazuje konotacje atmosferyczne i uraniczne. Najwięcej jednak – naszym zdaniem – przemawia za tym, iż był nim teonim *Perunъ, ponieważ możliwe jest zrekonstruowanie następujących syntagm, w które jako jeden z elementów wchodzi właśnie teonim *Perunъ:

*Perunъ & *nebo (por. [БЕСЪ] N(Е)БО...; Гэта Пярун пускае стралу з неба⁹; Перунъ ... разъезжаець по небу¹⁰);

*Perunъ & *xmuра/*obvolkъ (por. [БЕСЪ] ...(ВО)ЗДО(УХИ)... ОБЛАЦИ; vухuodzi cárná xmara i zacyná z daleka gřmić... Běl to p'eron¹¹; iz'é xmará. xmará iz'é, bliskavica, znou bliskavica, užó xmará jak ráz nadyšla... i bėx! kali strėliu u xmaru. ták zára iznou zařym'ėla, blisnula... dáu P'arun¹²; Buoh, Parom za oblakami...¹³);

*Perun & *rьgati (& *trěsnati) (por. [БЕСЪ] ...ПОТРЕСОШЯ ОБЛАЦИ; пером би к'и трасну¹⁴) itd.

Wynikiem takiej rekonstrukcji byłyby zapisane w postaci sformalizowanej fragmenty tekstu:

*Perunъ (Subj.) & *(po)tręsti (Praedic.) & *obvolkъ (Obj.)

*Perunъ (Subj.) & *veliti (Praedic.) & *nebo & *orzvedrъ (Obj.) & *nad *vъzduxъ (Loc.),

który w swoim hipotetycznym pierwowzorze odnosił się do teonimu *Perunъ jako określenia aktanta; zawierał predykaty: *(po)tręsti, *veliti itd. oraz określenia obiektu: *nebo, *orzvedrъ, *obvolkъ (elementy prototekstu *'X' ROBI 'Y'). Czyli w warstwie tematycznej tekstu dotyczyły on najprawdopodobniej mitologicznego wyjaśnienia (etiologii) zjawiska gromadzenia się chmur burzowych, wyładowań atmosferycznych etc.

Pod względem syntaktyki o zrekonstruowanych powyżej elementach tekstu można powiedzieć, że realizują w dużym stopniu typowe, konwencjonalne połączenia międzywyrazowe, czyli widoczne są tu relacje syntagmatyczne, a ponadto spełniają inny teoretyczny warunek spójności zrekonstruowanego tekstu: o odzwierciedleniu się w nich relacji paradygmatycznych świadczy obecność predykatu *tręsti, stanowiącego synonimiczny odpowiednik *rьgati, bezpośrednio nawiązujący do semantyki teonimu *Perunъ (< *rьgati). Zrekonstruowany „tekst” (a właściwie mikrotekst) można więc określić jako spójny, systemowy i spełniający teoretyczne założenia strukturalnej rekonstrukcji tekstowej.

W niniejszym artykule przeanalizowano pod tym kątem jedynie jeden z zachowanych w transformacjach fragmentów dyskursu mitycznego z wczesnego średniowiecza (teksty cerkiewne),

9 Васілевiч 1999: 559.

10 Древлянкiй 1846: 17.

11 Matusiak 1881: 641.

12 Судник 1979: 230.

13 Сут. за: Иванов Топоров 1974: 167.

14 Топоров 1998: 70.